

Takács Péter*

Szuverenitás és immunitás. Egy konkrét eset elemzése: az Altmann-ügy

Az alábbi tanulmányt Lenkovics Barnabásnak ajánlom, 65. születésnapján. Azért választottam az Altmann-ügy elemzését az öt köszöntő ünnepi kötetbe, mert abban az általa oly kiváló szakértelemmel tárgyalt kérdés, a nem tulajdonostól való tulajdonszerzés¹ jogi következményeinek egy sajátos megoldása hozta meg a döntő fordulatot. Írásom² egy Győrben tartott ünnepi tudományos előadás kibővített és szerkesztett változata, s örülök, hogy az előadás után volt alkalmam röviden eszmét cserélni az ünnepelttel az alább felvetett kérdésekről.

E tanulmányban azt szeretném megmutatni, hogy amikor az eredetében és részben máig megőrzött tartalmában vitathatatlanul politikai jellegű *szuverenitás* eszméjét – az immunitás valamilyen jelentését alapul véve – az államok között érvényesülő jogrendszerek közegébe helyezzük és egy konkrét esetre vonatkoztatjuk, azaz *jogi következményekkel* is járó fogalomként értelmezzük, akkor gyakran ellentmondásos, meglepő eredményhez jutunk. A meglepetések a következő bizonytalansággal függnek össze. Általában tudjuk: az államok közötti kérdéseket szabályozó jogrendszerekben egyre több területen nem számíthatunk a szuverenitás-eszme magvát képező, római jogi eredetű *par in parem non habet imperium/iurisdictionem* (az egyenlőknek nincs hatalmuk/joghatóságuk egymás felett) elv érvényesülésére – a konkrét esetekben mégis elcsodálkozva tapasztaljuk, hogy az állami immunitás erodálódásának mértéke és a szuverenitás szűkülő területének szabatos meghatározása számos véletlenszerűség és történelmi esetlegesség függvénye.

Ennek bizonyára több oka van. Az egyik talán az, hogy a klasszikus szuverenitás-tan és az abszolút állami immunitás elgondolása hosszú időn keresztül fogalmilag összetartozott és „együtt mozgott”, a szuverenitás modern elméletei és a relatív vagy korlátozott immunitás gondolata viszont egymástól független elméleti pályákra kerültek. Egy másik: az államok korlátozott immunitása azon az alapon vált a szuverenitás-gondolat mára szinte meghatározó

* Egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jogelméleti Tanszék.

¹ Lásd például LENKOVICS BARNABÁS: *Dologi jog*. Budapest, 2001, Eötvös József Könyvkiadó, 120. és LENKOVICS BARNABÁS: A tulajdonszerzés-módok eredeti, illetve származékos jellege. *Polgári jogi kodifikáció*, 2003. 3. sz. 14–29.

² Ez az írás az OTKA K 108790. sz., *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című projektje keretében és támogatásával készült.

elemévé, hogy minden esetben pontosan különbséget tudunk tenni az állam *acta iure imperii* és az *acta iure gestionis*, vagyis közhatalmi és ügyleti cselekményei között. Ám egy olyan világban, amelyben az állam ezernyi módon és ponton szinte szétválaszthatatlanul összekapcsolódik környezetével (társadalommal, magángazdasággal, nemzettel stb.), e kétfajta tevékenység sok esetben megkülönböztethetetlen lesz. Az ilyen esetekben az immunitást sem tudjuk pontosan meghatározni, és annak mértékét jogvitákban előre jelezni.³

Nem csoda, ha egy ilyen, talán kissé zavarosnak, de legalábbis zavartnak mondható helyzetben az ügyvédek ügyeskednek,⁴ a nemzeti bíróságok túloznak,⁵ vagy helyesen döntenek ugyan, de vitatható módon indokolnak. Az Altmann-ügyben az utóbbiról volt szó.

1. egy különös végrendelet és egy különös „adóhátralék”

Az Altmann-ügy több, 1999 és 2006 között zajló jogi eljárás összefoglaló elnevezése, melyben polgári jogi, nemzetközi jogi, joghatósági és a visszaható hatállyal összefüggő jogelméleti kérdések keverednek. Különlegessége egyebek mellett abban áll, hogy szétbogozhatatlanul összekeveredik benne a közjog és a magánjog – miként korunkban az élet számos területén.

³ Az államok immunitásának mai nemzetközi jogi és nemzetközi magánjogi helyzetéről lásd BANKAS, ERNEST KWASI: *The State Immunity Controversy in International Law. Private Suits Against Sovereign States in Domestic Courts*. Berlin, 2005, Springer. Az utóbbi évek magyar szakirodalmából vö. MÁDL FERENC – VÉKÁS LAJOS: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152–166.; KECSKÉS LÁSZLÓ: Az állam mint jogalany a nemzetközi kollíziós magánjogban. In BURIÁN LÁSZLÓ – KECSKÉS LÁSZLÓ – VÖRÖS IMRE: *Magyar nemzetközi kollíziós magánjog. Európai kitekintéssel*. Budapest, 2005, Krim, 160–175.

⁴ Lásd például a 2010-ben indult s egy illinois-i kerületi bíróság (United States District Court for the Northern District of Illinois Eastern Division) által a kereset elutasításával 2012-ben lezárt ún. chicagói MÁV-pert: *Victims of the Hungarian Holocaust v. Hungarian State Railways*; 2010 (No. 10 C 868.). Az „ügyeskedés” kifejezést azért tartom itt alkalmazhatónak, mert visszatekintve úgy tűnik, hogy a pert – bár az indítvány „aláírói” konkrét holokausztúlélő személyek voltak – lényegében egy amerikai ügyvédi iroda kezdeményezte, mintegy „összegyűjtögetve” a felpereseket.

⁵ A nemzeti érdek ilyen eltúlzott érvényesítésének legutóbbi példáját az olasz Semmitőszék (*Corte di Cassazione*) egy 2008-as ítélete jelentette, amely a ma általában elfogadott korlátozott immunitás további szűkítését célozta. Ezt a hágai Nemzetközi Bíróság (*International Court of Justice*) 2012. február 3-i döntése orvosolta. Lásd *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, Judgment. In *I.C.J. Reports*, 2012. 1031. 99. Az erodálódást megakadályozó ilyen ellenlépésekre természetesen nem mindig kerül sor.

Az eljárás azon festmények tulajdoni státusának meghatározására és örökösök részére való kiadására irányult, amelyeket az osztrák-cseh cukorgyáros és műgyűjtő, Ferdinand Bloch (Adele Bauerrel kötött házassága után Ferdinand Bloch-Bauer) 1945-ben kelt végrendeletében unokahűgára, Maria V. Altmannra és két örökösára hagyott. Valamennyi kép – két portré Adele Bloch-Bauerról, négy tájkép és egy befejezetlen portré a bécsi társasági élet egyik nőtagjáról⁶ – Gustav Klimt alkotása volt. Az *Arany Adél* és a másik Adele-portré az eljárások megindulásakor az Osztrák Nemzeti Galéria (*Österreichische Galerie Belvedere*) birtokában volt, a tájképek pedig más osztrák közgyűjtemények részét képezték. A képek az *Anschluss* (1938), vagyis Ausztria Németországhoz való csatlakoztatása után és annak következtében cseréltek gazdát, a zsidó származású személyek vagyonának ún. „árjásítása”, vagyis erőszakos állami beavatkozással történő elvétele és „nem zsidó kézbe” juttatása keretében. A Klimt-képeket – Bloch-Bauer más vagyontárgyaival együtt – adóelkerülési eljárás megakadályozása címén, állítólagos adóhátralék ellentételezéseként még 1938-ban lefoglalták, majd elkobozták. Bloch-Bauer először Csehszlovákiába menekült, ahol vagyona egy része volt, azután – amikor oda is bevonultak a német csapatok – Svájcba, ahol évekig egy szállodában lakott. A képek sorsának rendezésére a hatóságok Bécsben ügygondnokot neveztek ki, aki a Klimt-képeket a Nemzeti Galériába és a bécsi Városi Képtárba juttatta el.⁷ Bloch-Bauer más képei és műtárgyai vagy közgyűjteményekbe kerül-

⁶ A legismertebb kép az *Adele Bloch-Bauer portréja*. I. (vagy röviden csak *Arany Adél*). Ezt Klimt 1907-ben, pályafutásának csúcspontján, a csak rá jellemző stílus kialakulását követően festette. A másik az *Adele Bloch-Bauer portréja*. II. 1912-ben született, egy új stílust megtestesítve. Mindkettő a modellt álló feleség kérésére s a konzervatív ízlésű, de modern művészeteket is pártoló férj megrendelésére készült. A tájképek a következők voltak: *Almafa*. I. (*Apfelbaum*, 1912), *Bükkfaerdő/Nyírfaerdő (Birkenwald/Buchenwald)*, a cím a katalógusokban gyakran váltakozik, 1903), *Házak az Attersee mellett Unterachban (Häuser in Unterach am Attersee)*, 1916) és *Zsilip az Atterseen*. III. (*Schloss kammer am Attersee*. III., 1910). A hetedik vitatott kép *Amalie Zuckerkandl portréja* volt, mely 1917–1918 folyamán készült, de a művész halála miatt befejezetlenül maradt. Az örökségnek részét képezte számos más mű- és vagyontárgy is (festmények, kínai porcelánok, sőt egy csehországi cukorgyár és egy kisebb Prága melletti kastély is stb.), azok sorsa azonban részben az Altmann-ügy előtt, részben azt követően rendeződött, vagy egyáltalán nem rendeződött.

⁷ A Gestapo által kijelölt jogász-gondnok – név szerint dr. Erich Führer – az *Arany Adélt* és az *Almafát* 1939-ben, egy „heil Hitler!” üdvözléssel befejezett levél kíséretében a Nemzeti Galériának adta, elcserélve azokat a korábban Ferdinand Bloch-Bauer által a galériának ajándékozott képre (*Zsilip az Atterseen*), amelyet viszont eladott Klimt házasságon kívül született fiának, a nemzetiszocialista filmrendezővé lett Gustav Ucickynek. Később a *Nyírfaerdőt* eladta a bécsi Városi Képtárnak (1942), Adele Bloch-Bauer 1912-es portréját a Nemzeti Galériának (1943), az unterachi házakat ábrázoló képet pedig „munkája ellenértékéért” megtartotta magának. (Balduur von Schirach kezdeményezésére 1943-ban Klimt-kiállítást rendeztek a Belvedere-ben; az *Arany Adél* ezen – minthogy egy „zsidó nőről készült képet” az adott időben nemigen lehetett volna kiállítani – az *Asszony aranyban* címet kapta. A több téves adatot tartalmazó katalógus szerint a kép 1936 óta, a másik Adele-portré pedig 1928 óta a múzeum tulajdona.) *Amalie Zuckerkandl* befejezetlen portréját – amelyet Ferdinand Bloch-Bauer még az 1920-as években a Zuckerkandl családnak ajándékozott – a kép modelljének lánya, Hermine Müller-Hofmann 1600 márkáért

tek, vagy árverésen adták el azokat; a 19. századi osztrák festők néhány képe például a konzervatív ízlésű Hitler magángyűjteményének része lett, másokat az általa kigondolt linzi múzeum részére vásárolták meg.

Az Osztrák Nemzeti Galéria vezetése és az állami hatóságok a második világháború után mintegy 50 évig nem akarták átadni a képeket a végrendeleti örökösöknek azon az alapon, hogy azok az osztrák állam tulajdonát képezik.

Ennek igazolásaként arra hivatkoztak, hogy Adele Bloch-Bauer 1923-ban végrendeletet írt róluk, s azokat – mint állították – a Nemzeti Galériára hagyta. A házaspárnak nem volt gyermeke. A végrendelet egy saját kézzel írt néhány oldalas irat volt, melynek megszövegezése előtt Adele konzultált a család ügyvédjével. Ún. általános örökösöként férjét nevezte meg, s a szöveg egyik pontja a Klimt-képekre vonatkozott. A házaspár roppant gazdagságához mérten meglepő, hogy Adele milyen kevés vagyonról rendelkezett: a Klimt-képekről, a könyveiről és egy-két személyes használati tárgyáról. Az irat formailag megfelelt a végintézkedésekkel szemben támasztott követelményeknek, bár a szakértők egy része vitatta, hogy a képek vonatkozásában szóba jövő passzusa jogilag érvényes kötelezettséget teremtett. Az okirat – feltehetőleg az 1938 és 1945 közötti időben – egy állami levéltárba került, s később is gyakran hivatkoztak rá, bár konkrétan kevesen ismerték tartalmát. Az 1990-es években került elő, egy művészettörténész és oknyomozó újságíró, Hubertus Czernin csaknem egyéves kutatásainak eredményeként, néhány más, az 1950-es években levéltározott irattal együtt.

A jogi helyzet valóban nem volt teljesen egyértelmű, bármit gondoljunk is az akarati és a nyilatkozati elv viszonyáról a végrendelet-értelmezésben. A szöveg ugyanis arról tanúskodik: a végrendelező azt szerette volna, ha a róla készült portrék, más Klimt-képekkel együtt, férje halála után az Osztrák Nemzeti Galéria falán lógnak. Ám jó okkal azt is feltételezhetjük, hogy annak viszont nem örült volna, ha erre az Ausztriát bekebelező náci Németország hivatalos szerveinek döntése nyomán kerül sor.

Az ilyen feltételezésekkel való foglalkozás előtt az ügy megítéléséhez néhány más kérdést is tisztázni kellett. Vitatták például – legalábbis az utólagos szakértői vélemények alapján⁸ –, hogy Adele vajon tulajdonosa volt-e ezeknek a férje által megrendelt és kifizetett képeknek, tehát végrendelezhetett-e róluk egyáltalán. A viták során még az osztrák Polgári törvénykönyv 1237. §-ában is megfogalmazott *praesumptio Muciana* (a feleség házasság alatti szerzeménye

eladta Viktoria Künstlernek (a későbbi „Neue Galerie” igazgatójának), aki azt 1988-ban végrendeletileg az Osztrák Nemzeti Galériára hagyta.

⁸ Az ügyben számos szakértői vélemény készült, s ezek tartalma sok ponton ellentmondott egymásnak. Egyikük-másikuk azóta hozzáférhetővé vált. Ilyen például a Bécsi Egyetem polgárijogász-professzorának, Rudolf Welsnernek és adjunktusának, Christian Rablnak a közös szakvéleménye, valamint a Bécsi Egyetem üzleti és gazdasági jog professzorának, Heinz Krejcinek a véleménye. Lásd WELSER, R. – RABL, CH.: *Der Fall Klimt*. Bécs, 2005, Manz'sche Verlag.; és KREJCI, H.: *Der Klimt-Streit. Fallen die in der Österreichischen Galerie Belvedere befindlichen Gemälde von Gustav Klimt aus dem Nachlass Ferdinand Bloch-Bauers unter das Restitutionsgesetz 1998?* Bécs, 2005, Verlag Österreich. Vitájukhoz lásd még WELSER, R.: *Der Fall Klimt/Bloch-Bauer. Österreichische Juristen-Zeitung*, 2005. 40. sz. 689.; és KREJCI, HEINZ: *Zum „Fall Klimt/Bloch-Bauer”*. *Österreichische Juristen-Zeitung*, 2005. 43. sz. 733.

az ellenkező bizonyításáig a férjtől származik) alkalmazása is felvetődött. További kérdés volt, hogy ha a feleség részben vagy kizárólagosan tulajdonosa volt is a képeknek, vajon rendelkezhetett-e róluk egyáltalán a férje halála utáni időszakra vonatkozóan, és milyen jog⁹ szerint. Ugyancsak kérdéses, hogy Adele végrendeleti „kívánsága” vagy – értelmezéstől függően – „rendelkezése”¹⁰ teremtett-e jogi kötelezettséget férje vonatkozásában arra, hogy miként rendelkezzen a képekről a saját végrendeletében, ha tesz ilyet.

A feleség végrendeletének később oly sokat vitatott részlete szövegszerűen így szól: „Arra kérem férjemet, hogy Gustav Klimt rólam készült 2 portréját és 4 tájképét (...) halála után hagyományozza a bécsi osztr. Állami Galériára.”¹¹ A végrendelet megtétele után két évvel Adele meghalt. A képek 1938-ig a család bécsi otthonában voltak, ahol a férj még emlékszobát is berendezett Adelének, de kegyeleti okokból egyetlen kivétellel nem változtatott a lakás berendezésén vagy a képek elhelyezésén. A kivétel az volt, hogy az egyik tájképet – a *Zsilip az Atterseent* – 1936-ban a Nemzeti Galériának ajándékozta. (Ebből néhányan arra következtettek, hogy jogilag kötelezőnek tekintette magára nézve felesége kérését.)

Ferdinand Bloch-Bauer ellen, mint említettem, közvetlenül az Anschluss megtörténte után adóvizsgálatot indítottak állítólagos adóhiánya miatt, s vagyont előbb lefoglalták, majd elkobozták. Svájcba menekült, ahol értesült arról, hogy a német-osztrák állam a náci jog alapján elkobozta a vagyont. Túlélte a háborút, de 1945 nyarán megbetegedett, és még azon év végén meghalt. Nem sokkal halála előtt, 1945 novemberében végrendelezett, s vagyont felerészben a háborút Zágrábban túlélte unokahúgára, negyed-negyed

⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor 1919-ben Bloch-Bauerék Bécsben éltek ugyan, de csehországi cukorgyáruk és egy Prága környéki ingatlanuk megőrzése érdekében a cseh állampolgárságot optáltak.

¹⁰ Az Altmann-ügyről több dokumentum- és riportfilm készült, melyek a végrendelet jogi kérdései körül elrendezve vagy arra kiélezve mutatják be a történetet. A legismertebb az *Adele's Wish (Adél kívánsága)*, 2008, rendezte: Terrence Turner) és a *Klimt: Adele's Last Will (Klimt: Adél végrendelete)*, 2006, rendezte: Charles Gilbert és Michel Vuillemer). Itt jegyzem meg, hogy Maria Altmann jogi képviselőjének az ügyről tartott egyetemi előadása videóra rögzítve ugyancsak elérhető a vizuális galaxisban: <https://www.youtube.com/watch?v=AvXMjq9e2cg>. A történetről egyébként Simon Curtis rendezésében *Woman in Gold (Asszony aranyban)*, (2015) címmel játékfilm is készült, amelyet e sorok írásakor mutatnak be.

¹¹ Az említett „bécsi osztr. Állami Galéria” a mai Osztrák Nemzeti Galéria (*Österreichische Galerie Belvedere*) jogelődje. A végrendelet teljesebb szövege a következő: „Bei klarem Bewusstsein und unbeeinflusst verfüge ich für den Fall meines Todes wie folgt: I. Zum Universalerben meines gesamten Vermögens setze ich meinen Ehegatten, Ferdinand Bloch-Bauer ein. II. [...] III. Meine 2 Porträts und die 4 Landschaften von Gustav Klimt, bitte ich meinen Ehegatten nach seinem Tode der österr. Staats-Galerie in Wien, die mir gehörende Wiener und Jungfer. Brezner Bibliothek, der Wiener Volks u. Arbeiter Bibliothek zu hinterlassen. [...]” A végrendelet a *Wiener Stadt- und Landesarchiv*ban található (Hauptarchiv-Akten Persönlichkeiten, A 1, B 35.1), de ma már a világhálón is elérhető, például a Genfi Egyetem Art-Law Center dokumentum gyűjteményében. <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/6-klimt-paintings-2013-maria-altmann-and-austria/adele-bloch-bauers-will-19-january-1923/view>].

részben pedig az akkorra már Kaliforniában letelepedett unokahúgára, Maria V. Altmannra (szül.: Maria Victoria Blochra) és a Kanadába menekült unokaöccsére hagyta. Végrendeletében – ahogy a képek kiadása ellen érvelő egyik elemző fogalmazott – „egyetlen szóval sem említette a Klimt-képeket”,¹² hanem általánosságban utalt javaira. Már a háború vége felé írt leveleiből tudható volt, hogy számított vagyonának visszaadására a háború után, vagyis nem mondott le róluk.

A történet – mint sok hasonló – 1945 után nem megoldódott, hanem folytatódott. Ausztriában 1946-ban elfogadták a 106. számú szövetségi törvényt, közismertebb címén az ún. semmisségi törvényt (*Nichtigkeitsgesetz*).¹³ Ez nem létezőnek, vagyis jogilag „semminek” nyilvánította mindazon jogügyleteket és jogi cselekményeket, amelyekre az *Anschluss* után és a háború vége közötti időszakban került sor.

1948-ban Maria Altmann képviselőjeként megjelent a Belvedere palotában a Bloch-Bauer család jogász barátja, Gustav Rinesch, hogy kérje a műtárgyak kiadását. Arról tájékoztatták, hogy Adele végrendelete alapján a Klimt-képek a galéria tulajdonába kerültek. Rinesch emellett visszaigényelt egyes további műtárgyakat is (például Klimt-rajzokat és más festményeket, a porcelángyűjtemény megmaradt részeit stb.), erre azt a választ kapta, hogy azok – mivel az osztrák kultúra meghatározó részei – csak engedély birtokában vihetők ki Ausztriából. A háború utáni Ausztriában a konfiskált javak visszaszolgáltatása egyébként meglehetősen nehézkesen haladt, mert a túlélő tulajdonosnak vagy örökösének igazolnia kellett a tulajdoni jogcímet, ami akkortájt nem volt könnyű feladat. Ehhez jött még a külföldre menekültek esetén az ún. exportengedély. Ezt a tényleges gyakorlat szerint¹⁴ sokan csak úgy kapták meg egyes tárgyakra, ha lemondtak másokról. Ilyen nyilatkozatokat Rinesch is aláírt, hogy másokra kivételi engedélyt kapjon. A galéria igazgatójának, Karl Garzarollinek jóval később nyilvánosságra került levelezéséből ma már az is kiolvasható, hogy a hivatalos személyek úgy gondolhatták: Ferdinand Bloch-Bauer nyilatkozata nélkül nem szereztek ugyan tulajdont a képeken, de – nem ismerve sorsát – ekkor még remélték, hogy megkapják azt.¹⁵ Az *Arany Adél* mellett elhelyezett múzeumi tájékoztató táblán mindazonáltal éveken, sőt évtizedeken át az volt olvasható, hogy „Adele és Ferdinand Bloch-Bauer adománya”.

Az 1980-as évek végétől egyre többet beszéltek arról, hogy az európai országok közgyűjteményeiben a holokauszttal összefüggésben elrabolt műtárgyak találhatók. Ennek ellenére Ausztriában törvénytervezetek megszővegezé-

¹² KREJCI: *i. m.* 737.

¹³ Bundesgesetz vom 15. Mai 1946 über die Nichtigkeitserklärung von Rechtsgeschäften und sonstigen Rechtshandlungen, die während der deutschen Besetzung Österreichs erfolgt sind. *Bundesgesetzblatt*, 1946. 34. sz. 1. (1946. július 30.).

¹⁴ A restitúciós ügyek egyik szakértője szerint – például – egy amerikai őrnagy, Georg Bryant úgy kapott engedélyt 175 Klimt-rajz Ausztriából való kivitelére, hogy néhányat az Albertina Múzeumnak „ajándékozott”. Vö. ANNE-MARIE O’CONNOR: *The Lady in Gold. The extraordinary tale of Gustav Klimt’s masterpiece. Portrait of Adele Bloch-Bauer*. New York, 2012, Knopf, 215.

¹⁵ Gustav Rinesch lemondó és adományozó nyilatkozatainak, valamint Karl Garzarolli levelezésének részleteit lásd ANNE-MARIE O’CONNOR: *i. m.* 215–218.

sén és megvitatásán túl egy évtizeden keresztül szinte semmi nem történt az ügyben. A dolgokat az változtatta meg, hogy a Museum of Modern Art (MOMA) 1997-ben Schiele-kiállítást rendezett, részben a bécsi Leopold Alapítványtól kölcsönkapott képekből, s a New York-i rendőrség – egy manhattani bíróság döntése alapján – két ott kiállított képet lefoglalt.¹⁶ E szokatlan intézkedés indokolásaként azt mondták: a képeket „lopták”, és azokat az egyébként tisztességes műkereskedő hírében álló gazdag műgyűjtő-orvos, Rudolf Leopold nem jogszerűen szerezte. A Leopold Múzeum alapítója azonban e képeket az osztrák államtól vásárolta 1954-ben, s abban a tudatban adta kölcsön az amerikai múzeumnak, hogy azok az övéi. Az amerikai bíróság döntése így tulajdonképpen azt jelentette: vagy az osztrák állam lopott, vagy a műgyűjtő nem volt teljesen jóhiszemű, vagy mindkettő. A lefoglalás hátterében jogi értelemben az állt, hogy az amerikai és az európai jogrendszerek némileg eltérő módon és eltérő „szigorral” szabják meg a nem tulajdonostól való tulajdon-szerzés feltételeit: az amerikaiak a szerző fél jóhiszeműségét illetően többet követelnek, és az üzleti forgalom biztonságába vetett hitnél többre becsülik a tulajdoni rend sérthetlenségéhez társuló elgondolásokat.

Akárhogy legyen is, az ügy meglehetősen nagy visszhangot kapott, s Ausztria egy éven belül elfogadta az ún. restitúciós törvényt.¹⁷ Ez új irányt adott a Klimt-képekkel kapcsolatos igényeknek is.

¹⁶ A két Schiele-kép (*Wally arcképe*, 1912, és *Halott város*. III., 1911) közül utóbb csak az egyik jogi helyzetével kapcsolatban folyt érdemi jogvita. Az amerikai bíróságon az igényt Henri Bondi érvényesítette örökösként, aki szerint a vitatott képet az ő zsidó származású nagynénjétől, a műkereskedő Lea Bondi Jaraytól „rabolták el” az *Anschluss* idején. Amikor Lea Bondi 1938-ban Londonba menekült, egy másik műkereskedő, az egyébként náci párttag Friedrich Welz jelképes áron vásárolta meg azt. A kép a háború után belekeveredett egy magángyűjteménybe, ahonnan az osztrák államhoz került. Így vehette meg az államtól 1954-ben Rudolf Leopold. Lea Bondi állítólag már az 1950-es években jelezte Leopoldnak az igényét, ő azonban e felvetésekre nem adott érdemi választ. Az ügy egyes vonatkozásairól hazai irodalmunkban lásd BORBÉLY BOGLÁRKA: A kölcsönzött kulturális javak különleges védelméről. In *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeum egyesület online magazinja*. 2013. 02. 25. (világhálón elérhető: <http://www.magyarmuzeumok.hu>, azon belül: /targy/1074_a_kolcsonzott_kulturalis_javak_kulonleges_vedelmerol/). Az ügyről lásd még BRABENEC, SUSAN E.: The Art of Determining Stolen Property. United States v. Portrait of Wally, a Painting by Egon Schiele. *University of Cincinnati Law Review*, 2001. 7. 1. sz. 1369.

¹⁷ 1998. évi 181. számú osztrák szövetségi törvény (Bundesgesetz über die Rückgabe von Kunstgegenständen aus den Österreichischen Bundesmuseen und Sammlungen. 4 December 1998), ismertebb címe szerint *Restitutionsgesetz* vagy *Kunstrückgabegesetz*.

2. Az Altmann-ügyek: öt eljárás – öt felvonás

Az Altmann-ügyként ismert jogi eljárásnak öt jellegzetes szakasza volt, amelyeket drámai voltak miatt akár egy színdarab öt felvonásának is mondhatunk. E darabot törvényhozók, bírók, egyetemi professzorok, közigazgatási tisztviselők, miniszterek, ügyvédek és jogi szakértők írták, de úgy, hogy az elején senki nem lehetett biztos abban: vajon – a színikritikusok közismert fordulatával élve – el fog-e sülni az a puska, amely a darab elejétől szinte észrevétlenül ott lógott a falon.

Az első felvonás egy 1999-es *közigazgatási eljárás* volt, amelyet az 1945 után amerikai állampolgárságot szerzett Maria V. Altmann (1916–2011) indított az osztrák hatóságok előtt, képviselve örökösársait is. Ennek keretében a restitúciós törvényre hivatkozva újlag benyújtotta a műalkotások kiadására irányuló, Ferdinand Bloch-Bauer 1945-ben kelt végrendeletére alapozott igényét. (A törvény lehetővé tette azon műtárgyak visszaigénylését is, amelyekről a tulajdonosok a háború utáni években, a fentebb említett exportengedélyek megszerzése érdekében, tulajdonképpen azok „fejében” mondtak le.) Ezt az igényt a Restitúciós Bizottság, végső soron pedig Ausztria akkori oktatási, tudományügyi és kulturális ügyekkel megbízott minisztere, Elisabeth Gehrler – a törvény által előírt szakértői jelentés és ajánlás alapján – még 1999-ben elutasította.¹⁸

A második felvonás e közigazgatási döntés bírósági *felülbírálatára* irányuló per volt Ausztriában, osztrák állami bíróság előtt, ugyancsak 1999-ben. Ez az eljárás, bár *pro forma* megindult, nem fejeződött be. A per lefolytatásához ugyanis a felperesnek előre ki kellett volna fizetnie a peres eljárás illetékét, mely – tekintve a képek rendkívüli értékét – már méltányossági alapon is mintegy 135 ezer dollárra rúgott. Ezt Maria Altmann nem tudta megfizetni.¹⁹ E perben ezért nem történtek érdemi cselekmények, s az lényegében megszűnt.

A harmadik felvonás az Amerikai Egyesült Államok bíróságai előtt zajlott, eredetileg a műtárgyak *kiadása* érdekében, amihez azonban joghatósági kérdéseket is tisztázni kellett. Ez a per egy kaliforniai kerületi bíróságon (*District Court*) kezdődött, majd fellebbezés révén a 9. Kerület Fellebbviteli Bíróságához

¹⁸ A pontosság kedvéért megjegyzem: a Restitúciós Bizottság kiadhatónak tekintett 16 Klimt-rajzot és 19 porcelántárgyat, amit azzal indokolt, hogy ezek osztrák közgyűjteményekben voltak, és nem vonatkozott rájuk Adele Bloch-Bauer végrendelete.

¹⁹ Ausztriában az eljárási illeték a hasonló ügyekben a pertárgy értékének 1,2%-a. Ez a képek akkor becsült értékét alapul véve kb. másfél millió dollár lett volna. Ezt méltányossági alapon csökkentették 135 ezer dollárra. Talán érdemes megjegyezni, hogy a textilgyáros és textilkereskedő Altmann család 1938 előtt Ausztriában a felső tízezerhez tartozott, a háború során azonban vagyonát elveszítette, s Maria Altmann és férje 1945 után Amerikában szerény középosztálybeli egzisztenciát tudtak maguknak teremteni. Életét kiskereskedőként kezdte újra, s divatáruüzletében még az eljárások idején, 83 évesen is napi rendszerességgel dolgozott, így nem csoda, hogy az osztrák törvények szerint megállapított nagy összegű illeték lényegében lehetlenné tette számára a perlést.

került.²⁰ A 2000-ben indult per során a bécsi Nemzeti Galéria és annak tulajdonosa, az osztrák állam vitatta, hogy az Egyesült Államok bíróságának joghatósága lenne felette, ráadásul egy olyan törvény alapján, amelyet Amerikában 1976-ban fogadtak el, miközben az ügy érdemi részének tényállási elemei Európában valósultak meg 1923 és 1945 között.

A negyedik felvonás e *joghatósági kérdés* rendezésére irányuló – az érdemi kérdéstől elkülönítve tárgyalt – jogvita volt, melyet első fokon, 2002-ben, a 9. Kerület Fellebbviteli Bíróság, végső fokon pedig az Egyesült Államok Legfelső Bírósága döntött el 2004-ben.²¹ A szakirodalomban rendszerint ezt nevezik „Altmann-ügynek”. Az amerikai Legfelső Bíróság döntése szerint Maria Altmann-nak *jogában áll amerikai bíróság előtt perelni* az Osztrák Köztársaságot és annak szervét, a Nemzeti Galériát a képek kiadásáért. E per, előzményével együtt, kb. négy évig tartott, s Maria Altmann-nak ez idő alatt lényegében azt sikerült elérnie, hogy 15-20 dollár illeték lefizetése mellett megindíthassa az eljárást egy (amerikai) állami bíróság előtt. Ekkor 88 éves volt. Ügyvédje tanácsára – aki úgy vélte, hogy egy 88 éves ember talán nem éri meg a várhatóan hosszú pereskedés végét – felajánlotta Ausztriának, hogy az ügyben osztrák választott bíróság döntsön az osztrák jog alapján. Ilyen ajánlatot egyébként már 1999-ben, a közigazgatási eljárás lezárulása után is tett; ám akkor válaszra sem méltatták. Most (2005 májusában) viszont Ausztria elfogadta azt. Ennek pontos indokát ma már nehéz lenne megállapítani. Esetleg azt feltételezték, hogy az amerikai bíróság – a történetek után – inkább a felperessel „szimpatizál” majd, míg egy osztrák választott bíróság jobban megérti „az osztrák szempontokat”. Gondolhattak azonban arra is, egy esetleges pervesztés nem jár olyan nemzetközi presztízsveszteséggel, mint ami abból következhetett volna, ha egy amerikai bíróság kötelezi az osztrák államot a képek kiadására.

Az *ötödik* és egyben utolsó felvonás a *választott bírósági eljárás* volt. Egy viszonylag gyors, bár így is több hónapig tartó eljárás lefolytatása után az ügy eldöntésére felkért háromtagú – két jogászprofesszorból és egy ügyvédből álló²² – választott bíróság 2006-ban úgy döntött, hogy a vitatott képek tulajdon-

²⁰ Lásd *Maria V. Altmann v. Republic of Austria, et al.*, 142 F. Supp. 2d 1187 (CD Cal. 2001) és *Maria V. Altmann v. Republic of Austria, et al.*, 317 F. 3d 954 (9th Circle, 2002), as amended, 327 F. 3d 1246 (2003).

²¹ Lásd *Republic of Austria et al v. Maria V. Altmann*, 541 U.S. 677 (2004). A 6:3 arányban meghozott ítélet – a párhuzamos és különvéleményekkel együtt – természetesen hozzáférhető a világhálón. (<https://www.law.cornell.edu> [ezen belül: supct/html/03-13.ZO.html]), sőt – a jogi dokumentumokat hanganyaggal is elérhetővé tévő ún. *The Oyez Project*nek köszönhetően – egy átlagos számítógépen ma már a világ bármely részén meg is hallgatható; lásd http://www.oyez.org/cases/2000-2009/2003/2003_03_13.

²² A választott bíróság tagja volt a Linzi Egyetem polgárijogász-professzora, Peter Rummel (korábban a jogi kar dékánja, az eljárás idején professor emeritus, egyébként német és osztrák állampolgár), a Bécsi Egyetem azóta ugyancsak emeritált polgári eljárásjogász professzora, Walter Rechberger (mellékesen megjegyezve: a Pécsi Tudományegyetem díszdoktora, akinek több magyar nyelvű publikációja is megjelent), valamint Andreas Nödl ügyvéd, a bécsi Ügyvédi Kamara tagja.

joga (egy kivétellel)²³ Ferdinand Bloch-Bauer 1945-ös végrendelete alapján Maria Altmann és társait, nem pedig Ausztriát illeti, s azokat a *Restitutionsgesetz* alapján ki kell adni a tulajdonosoknak. A három választott bíró erről egyhangúan határozott.

Ha a jogászok döntései nyomán formálódó eljárásokat fentebb metaforikusan egy dráma öt felvonásának neveztem, akkor az ügyben szerepet játszó kultúrpolitikusok és közvélemény-formálók ezután következő tevékenységét akár egy szappanopera forgatókönyvének megírásához is hasonlíthatnánk. Abban az értelemben legalábbis, hogy az ilyen műfajok esetén az alkotók mindig az érzelmek húrjait pengetik.

A történet e szakasza azzal kezdődött, hogy Maria Altmann – aki egy jóval korábbi levele szerint valamikor azzal is megelégedett volna, hogy a képek az örökösök tulajdonába kerülnek, de a Belvedere-ben maradnak – bejelentette: a képeket át kívánja szállíttatni az Egyesült Államokba. Mielőtt ez megtörtént volna – többek között annak betudhatóan, hogy Ausztria egyik nagy hirdetési vállalkozása, a Gewista *Ciao Adel* és *Adel geht* címen kampányt folytatott –, százezrek akarták „még egyszer” megnézni az *Arany Adélt* és társait. A Belvedere előtt napokig hosszú sorok kígyóztak; állítólag a bécsiek kétharmada elzarándokolt a múzeumba. Mindez része volt annak, hogy Ausztriában sokan afféle „nemzeti kulturális gyászként” élték meg a képek kiadását. 2006 márciusában mindazonáltal becsomagolták és elszállították a képeket. A múzeum ekkor üres kereteket tett a helyükre, kiegészítve azokat a képek sorsára vonatkozó rövid tájékoztató szöveggel. Ezek kb. 2010-ig voltak láthatók.

Az óceán túlsó partján, Amerikában ezzel szemben Maria Altmann hősnék, sőt egyenesen „holokauszt-hősnek” nevezték,²⁴ aki a végsőkig kitartott helyes elvei mellett, s – szembeszállva az egész osztrák államapparátussal – megszerezte azt, ami az övé.

Az igazi meglepetés azonban akkor következett, amikor a képek néhány hónapos Los Angeles-i kiállítása után Maria Altmann bejelentette, hogy eladja azokat.²⁵ Többségük a Christie's aukciósház által szervezett árverésen cserélt

²³ A vita kezdetén szóba jövő hét kép közül egy esetében egyértelművé vált, hogy azt F. Bloch-Bauer 1936-ban a múzeumnak ajándékozta, ezért azt a választott bírósági eljárásban nem perelték. A választott bíróság döntése így hat kép tulajdoni státusát határozta meg. A döntés öt kép esetében helyt adott a keresetnek (kimondta, hogy azok az örökösöket illetik; az ítéletet lásd <http://bslaw.com/altmann/Klimt/award.pdf>), egy esetében pedig elutasította a keresetet (az ítéletet lásd <http://bslaw.com/altmann/Zuckerlandl/Decisions/decision.pdf>). A jogeset szakszerű összefoglalását lásd RENOLD, CAROLINE – CHECHI, ALESSANDRO – LAURE BANDLE, ANNE – RENOLD, MARC-ANDRÉ: Case Six Klimt Paintings – Maria Altmann and Austria. In *Platform ArThemis* (<http://unige.ch/art-adr>), Art-Law Centre, University of Geneva.

²⁴ Lásd például a következő visszaemlékezést: WILKINSON, ISABEL: Remembering Maria Altmann, Holocaust Hero Who Won Back Klimt Paintings. *The Daily Beast*, 2011. augusztus 2., világhálón elérhető: <http://www.thedailybeast.com/articles/2011/02/08/remembering-maria-altmann-holocaust-hero-who-won-back-klimt-paintings.html>.

²⁵ Az esetet elemző irodalomban gyakran firtatják annak indokát, hogy ha valaki 60 évig harcol valamiért, akkor miért adja el, miután megszerezte. A szokásos magyarázatok mellett (nem tudta volna megoldani biztonságos őrzését; számára az elv volt a fontos, nem a tárgy stb.) néhányan felvetik, hogy a képek eladása vélhetően az

gazdát. Az árverésekre még 2006-ban sor került, és azokon a műkereskedőknek igen magas árat sikerült elérniük. Az öt képért a művészeti piac összesen 331 millió dollárt fizetett.²⁶ Az *Arany Adélt* Ronald S. Lauder, az Estée Lauder kozmetikai cég alapítójának örököse és a cég egyik vezetője vásárolta meg (aki nem mellékesen 1986–1987-ben az Egyesült Államok bécsi nagykövete volt, 2007-től a Zsidó Világkongresszus elnöke)²⁷ az általa alapított és részben általa finanszírozott New York-i *Neue Galerie* számára. Amit korábban Bécsben lehetett megnézni, az 2006-tól New Yorkban látható. Amikor a képet kifüggesztették az első emeleti kiállítóterem legexponáltabb helyére, Lauder ennyit mondott: „Ez lesz a mi *Mona Lisánk*.”

3. Amikor a szuverenitásból állami immunitás lesz

Bár a tulajdonjogi kérdésben a döntő szót végül is egy osztrák választott bíróság mondta ki, az Altmann-ügy folyamatában a fordulatot az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának döntése hozta meg. A 2004-es döntés szerint az Egyesült Államoknak a konkrét ügyben joghatósága van Ausztria egyik intézménye s így közvetve az Osztrák Köztársaság felett. Szinte lehetetlen ezt a helyzetet nem kapcsolatba hozni a szuverenitás kérdésével.

Bármit értsünk is az államok szuverenitásán általában – önállóságukat, más államoktól való függetlenségüket, döntési autonómiájukat stb. –, az egy

ügyvédi munkadíj megfizetésével állt összefüggésben. Maria Altmann ügyvédjével ún. sikerdíjas szerződést kötött, melyben a képviselő állítólag 40% részesedést kötött ki pernyertesség esetére. Hogy ez így volt-e, azt a dolog természete szerint valószínűleg sosem tudjuk meg. Az ügyvéd egyébként az ismert osztrák zeneszerző, Arnold Schönberg (Schoenberg) unokája, E. Randol Schoenberg volt, akinek a szülei ugyancsak Ausztriából menekültek el, s aki Maria Altmann családi ismeretségi körébe tartozott.

²⁶ Az *Adele Bloch-Bauer portréja II.*-ért többet fizettek (ti. 87,9 millió dollárt), mint Vincent van Gogh *Gachet doktor arcképe* című munkájáért, amely 1990 után 16 éven át „vezette” a legdrágábban eladott képek listáját. Ezt is felülmúlta azonban az *Adele Bloch-Bauer portréja*. I. ára (135 millió dollár), amely – bár nem árverésen kelt el – egy ideig ugyancsak listavezető volt, mert többet voltak hajlandók fizetni érte, mint amennyit Edvard Munch festményéért (*A sikoly*) vagy Pablo Picasso közismert képeiért (*Füű pipával*, *Dora Maar macskával*) fizettek. (Az előbbi 2004-ben volt a lista élén, az utóbbi 2006-ban.) A három tájképet együttesen 108 millió dollárért adták el. A nem árverésen eladott képek esetén – minthogy az ilyen szerződések rendszerint bizalmasak – az ár csak feltételezéseken és becslésen alapul.

²⁷ A Zsidó Világkongresszus volt az a szervezet, amely – mielőtt az 1990-es években döntő szerepet vállalt a holokauszttal összefüggő vagyoni kárpótlások és kompenzációk kérdésének rendezésében, a „svájci bankok elszámoltatásában” és az elrabolt műtárgyakkal kapcsolatos restitúcióban – Ausztriában (még 1986-ban) kirobbantotta az ún. Kurt Waldheim-ügyet.

jogrendszerben csak közvetítő eszmék és *normatív tartalommal bíró tanok* révén konkretizálható. A szuverenitás gondolatát az amerikai jogban két doktrína teszi kézzelfoghatóvá: az *act of state* és a *sovereign immunity* tana. Az előbbi mintegy száz éve csaknem változatlan, az utóbbi a 20. század második felében jelentősen módosult. Mindkét tan a bírói gyakorlatból nőtt ki, s tartalmukat különböző precedensek határozzák meg. A *sovereign immunity* tana 1976-ban törvényi formát kapott, vagyis kodifikálták, ám ezek után is *rugalmas* maradt, mert mikénti alkalmazását olyan precedensek határozzák meg, mint az Altmann-ügyben hozott 2004-es döntés. E döntésnek tehát ebben az értelemben is jogtörténeti jelentősége van.

Az *act of state* („állami cselekvés”) az amerikaiak számára azt jelenti, hogy egy ország szuverén hatalma vagy delegáltja általi cselekvés az adott ország területén – a hatalom azon határai között, amellyel a hatalom gyakorlóját felruházták – jogilag nem felülbíráható. Ha egy cselekvés *act of state*, annak tanúsítóját az állam saját területén nem lehet bíróság előtt felelősségre vonni, s ha annak révén norma keletkezik, e norma érvényességét az állam saját területén nem lehet megkérdőjelezni. Az amerikaiak – bár az alkotmányuk ezt nem tartalmazza – az *act of state* tanát alkotmányos elvnek tekintik. Jelentését az ún. Hernandez-döntés óta úgy határozzák meg, hogy

„minden szuverén államnak kötelessége tiszteletben tartani minden más állam függetlenségét (*independence*), s az egyik állam bíróságai jogilag nem ítélik meg (*will not sit in judgment*) egy másik állam kormányzatának saját területén belül hozott aktusait. Az ilyen aktusokkal okozott sérelmeket – fogalmaz a tant megalapozó precedens²⁸ – a szuverén hatalmak számára egymás között rendelkezésre álló eszközökkel kell orvosolni”.

Az *act of state* doktrína elsősorban büntetőjogi, alkotmányjogi és részben nemzetközi jogi jelentéssel és jelentőséggel bírt, amennyiben az államok képviselőinek juriszdikciós mentességet biztosít. A doktrína az amerikai felfogás szerint akkor is alkalmazható, ha az állami aktus vélhetően megsértette a nemzetközi jogot, sőt akkor is, ha a külföldi állam tulajdont sajátított ki a területén.²⁹

²⁸ Underhill v. Hernandez, 168 U. S. 250 (1897). A mai tartalmát a *Banco Nacional de Cuba v. Sabbatino*, 376 U. S. 398 (1964) eset határozza meg. Klasszikus elemzése ZANDER, MICHAEL: The Act of State Doctrine. *The American Journal of International Law*, 1959. No. 4. 826–852.

²⁹ Érdemes volna megvizsgálni, hogy a tan ilyen értelmezésének szerepe van-e az amerikaiak nemzetközi büntetőjoghoz való sajátos viszonyában. Más angolszász jogú országokban ugyanis a fő tendencia e tekintetben az, hogy az *act of state* önmagában nem ad védelmet a nemzetközi büntetőjogban meghatározott bűncselekmények elkövetőinek. Az emberi jogok megsértése és a juriszdikciós mentesség eseteinek szabályozása – többek szerint – „további összehangolást” kíván. Lásd e tekintetben BIANCHI, ANDREA: Immunity versus Human Right. The Pinochet Case. *European Journal of International Law*, 1999. No. 2. 237–277. Az *act of state* tanát egyébként gyakran felhívták a Pinochet-ügyben, de nem tekintették alkalmazhatónak. Vö. BRODY, REED – RATNER, MICHAEL eds.: *The Pinochet Papers. The Case of Augusto Pinochet Ugarte in Spain And Britain*. 2000, Kluwer Law International, 179.

A szuverenitás általános gondolatát konkretizáló másik doktrína az *immunitás* vagy az „állami mentesség” (hagyományos, bár a fogalmi nehézségeket számunkra csak bonyolító angol kifejezéssel: *sovereign immunity*, azaz *szuverén mentesség*)³⁰ tana. E tant egy 1976. évi törvény önti jogszabályba, amely meghatározza azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén magánszemély keresetet nyújthat be külföldi állam vagy annak szerve ellen amerikai tagállami vagy szövetségi bíróságon. E feltételek a 20. század folyamán alakultak ki.

A 19. században az volt a gyakorlat, hogy magánszemély amerikai bíróságon még akkor sem perelhetett külföldi államot, kormányt vagy azok szerveit, ha azok kifogásolt tevékenysége gazdasági-kereskedelmi jellegű volt. Vagyis a *par in non habet iurisdictionem* elvet minden vonatkozásban érvényesítették. Ez azt jelentette, hogy az *act of state* és a *sovereign immunity* alkalmazásának végeredménye, bármennyire eltért is az egyes ügyek jellege, sok esetben ugyanaz volt. Az abszolút immunitás szabályát egy 1812-es precedens³¹ rögzítette. Ez nem volt szokatlan, hisz a többi állam gyakorlata is ez volt.

A változás eredetileg csak abban állt, hogy az államok magánjellegű cselekedeteit esetleg peresíthetővé tették más államok bíróságai előtt. Arató István 1941-ben megjelent monográfiája *e jog tartalmát* illetően így fogalmazott:

„A fennálló tényleges helyzetnek mindezeknél fogva csak az az egyetlen helyes megoldás felel meg, amely szerint nem szabálya az államközi jognak sem az, hogy a külföldi állam a belföldi polgári perbeli joghatóság alól ki van véve, sem az, hogy annak alá van vetve. Az államközi jog nem írja elő sem azt, hogy a külföldi állammal szemben joghatóságot nem lehet gyakorolni, sem azt, hogy felette a joghatóságot gyakorolni kell. Az államközi jog szerint minden államnak szabadságában áll, hogy a joghatóságot külföldi állam felett gyakorolni kívánja-e, vagy sem. Az államközi jog csak a külföldi állam *jure imperii* végzett cselekményeinél korlátozza a joghatóság gyakorlását. A *jure gestionis* végzett állami cselekményeknél azonban ilyen korlátozást nem tartalmaz.”³²

A jogi helyzet megállapítása mellett Arató a *jogtudományban sem* talált megoldást:

„[a] jogtudomány is két, egymással teljesen ellentétes megoldáshoz jutott. Az egyik megoldás szerint államközi jogi szabály volna az, hogy a joghatóságot külföldi állam felett polgári perben általában nem lehet gyakorolni, a másik megoldás szerint viszont

³⁰ E fogalmat vagy legalábbis annak egyik aspektusát a magyar jogi terminológiához igazodva nevezhetjük *kizárt joghatóságnak* is.

³¹ *The Schooner Exchange v. M’Faddon*, 11 U.S. 116 (1812). Az adott ügyben egy magánszemély szerette volna amerikai bíróság előtt perelni a francia államot, mert az Napóleon rendelkezése alapján lefoglalta a Spanyolországba tartó hajóját. A keresetet akkor nyújtotta be, amikor a hajó – mely időközben más nevet kapott és amelyet hadihajóvá alakítottak – egy viharban megsérülve amerikai kikötőbe tért be. Az Egyesült Államok Legfelső Bírósága szerint amerikai bíróság az adott ügyben nem rendelkezik joghatósággal.

³² ARATÓ ISTVÁN: *Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett*. Pécs, 1942, A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézetének Kiadványai, 29., 184.

ép[p] az volna az államközi jog szabálya, hogy ez a joghatóság gyakorolható. Mindkét megoldás mellett szólnak bizonyos megfontolások...”³³

E vagylagos helyzetet a 20. század derekán lassanként felváltotta az a gyakorlat, hogy az olyan ügyek esetén, amelyekben valamely külföldi állam per-képessége felvetődött, az amerikai Külügyminisztérium hivatalos beadvánnyal fordult a bírósághoz. Ebben jelezte, hogy a külföldi állam vagy annak szerve az adott ügyben kereskedelmi partner, és tevékenysége milyen amerikai érdeket érint. A bíróságok az ilyen beadványokat figyelembe vették, és ennek alapján döntöttek a joghatóság kérdésében.

A teljesen megváltozott gyakorlatot a 20. század közepén egy külügyminisztériumi levél, az ún. Tate-levél rögzítette. Az amerikai főügyész számára írt levélben³⁴ a Külügyminisztérium jogi tanácsadója, Jack B. Tate megállapította, hogy az amerikai politika megváltozott: az Egyesült Államok 1952-re a külföldi államok abszolút immunitásának elméletéről (*absolute theory of sovereign immunity*, vagyis a feltétlenül kizárt joghatóság koncepciójáról) áttért a korlátozott mentesség elméletére (*restrictive theory of sovereign immunity*). Mint másutt, ez Amerikában is azon alapult, hogy megkülönböztették és más-ként kezelték a külföldi államok közhatalmi (*jure imperii*) és magánjellegű (*jure gestionis*; vö. eredetileg „gondozó”) aktusait, s az utóbbiakat peresíthetővé tették más államok bíróságai előtt. Az erre vonatkozó jogot a nemzetközi jog körébe tartozónak minősítették.

A külföldi államok mentességéről szóló 1976-os amerikai törvény³⁵ lényegében ezt a gyakorlatot rögzítette. Fontos különbség azonban, hogy annak meghatározását, vajon egy konkrét ügyben az amerikai bíróság joghatósága kiterjed-e valamely államra, teljes mértékben a bíróságra (s nem a kormányzatra) bízta. Van, aki ezt a változást úgy érti, hogy a törvény „depolitizálta” a bírói döntést, másoknak pedig úgy tűnt, hogy ezáltal a politikai döntést a bíróság kezébe tette. Tény, hogy sok bíróság még ma is idegenkedik az ilyen döntésektől, különösen például annak meghatározásától, hogy egy politikai egység „külföldi államnak” minősülhet-e, amennyiben kielégíti ugyan az államiság nemzetközi jogi kritériumait, de az amerikai kormány (még) nem ismer-te el. A törvény fő szabálya a „kizárt joghatóság”: a külföldi állam vagy annak politikai egysége, szerve, megbízottja (*foreign state, political subdivision and an*

³³ Uo. 182. Érdemes itt felidézni, hogy miként látta Arató 1941-ben az amerikai gyakorlatot: „Az Észak-amerikai Egyesült Államok jogrendszere a külföldi államnak szintén mentességet biztosít, még pedig azoknak az államközi jogi elveknek alapján, amelyek az államok egyenlőségét és függetlenségét mondják ki. [...] Az Észak-amerikai Egyesült Államok gyakorlata tehát *elismeri a külföldi államnak a belföldi joghatóság alól való mentességét*, mégpedig az államközi jog általános szabálya alapján.” Uo. 106–107.

³⁴ Közölve: *State Department Bulletin*, 1952. No. 26. 984. A levelet és megszületésének körülményeit elemzi WOUDEBERG, NOUT VAN: *State Immunity and Cultural Objects on Loan*. Martinus Nijhoff. Leiden, 2012, 109–111.

³⁵ United States Foreign Sovereign Immunities Act of 1976 (röv.: FSIA). 90 Stat. 2891 *Public Law* 94–583. Elemzését lásd TIM WAFU: *Foreign Sovereign Immunity in a Hyper-Globalized World*. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1547442.

„agency or instrumentality” of it) mentes az amerikai bíróságok joghatósága alól, amennyiben nem esik a törvényben meghatározott *kivételek* egyike alá.

A kivételek a következők.³⁶ Az amerikai bíróságnak joghatósága van idegen államok felett, amennyiben az (a) „lemond a mentességről”, (b) aláveti magát az amerikai bíróságnak mint döntőbíróságnak, (c) a kölcsönösség bizonyos feltételei mellett viszontkeresettel él, (d) magánjogi vétkes cselekményt (*tort*) követ el az Egyesült Államok területén, például közlekedési baleset során kárt okoz, (e) a nemzetközi jog megsértésével tulajdont sajátít ki, vagy (f) *kereskedelmi tevékenységet* végez.³⁷ Az Altmann-ügyben hozott legfelsőbb bírósági ítélet a szakirodalomban azért váltott ki az átlagosnál nagyobb figyelmet, mert az amerikai joghatóságot a külföldi állam *kereskedelmi tevékenységével* alapozta meg.³⁸ Azzal, hogy Ausztria, pontosabban annak egy szerve – az Osztrák Nemzeti Galéria – olyan gazdasági tevékenységet folytat az Egyesült Államokon *kívül, amelynek az Egyesült Államokban is közvetlen hatása van*, illetőleg bizonyos értelemben kereskedelmi tevékenységet folytat az Egyesült Államokban. Mint minden múzeum, a birtokában lévő műtárgyakat felhasználva a Belvedere is készít vagy készíttet ajándéktárgyakat – például Klimt-képekkel díszített sálakat, kulcstartókat, bögréket és kávéscsészéket –, s azokat (olykor a világhálón, tehát közvetlenül amerikai megrendelőknek is) eladja. Egy ilyen múzeum továbbá kiad olyan könyveket és megjelentet olyan posztereket, amelyeket az amerikai piacon értékesítenek. Az osztrák állam és annak különböző szervei, így többek között múzeumi mindezek mellett marketingtevékenységet folytatnak otthon és külföldön, többek között az Egyesült Államokban is, elfogadnak amerikai hitelkártyákat, részt vesznek az országba irányuló turizmus népszerűsítésében, és így tovább.

³⁶ A törvény 2008-as módosítása e kivételeket az ún. egyetemes joghatóság büntetőjogból ismert eseteinek bizonyos változataival egészítette ki, mint például a kínzás, a túszejtés, a tárgyalás nélküli kivégzés [*extrajudicial killing*] és a repülőgép-eltérítés.

³⁷ Az FSIA szerint a külföldi állam kereskedelmi tevékenysége akkor alapozza meg a joghatóságot, ha azt a kereskedelmi tevékenységet, amellyel a kereset kapcsolatban áll, az állam vagy annak szerve az (1) Egyesült Államokban fejt ki, (2) ha azt az Egyesült Államokon *kívüli* kereskedelmi tevékenységgel összefüggésben, de az Egyesült Államokban fejt ki, valamint (3) ha az Egyesült Államokon *kívül* kifejtett és az Egyesült Államokon *kívüli* kereskedelmi tevékenységnek az Egyesült Államokban *közvetlen hatása van*. (Mint látható, e megfogalmazás körülbelül olyan szabadságot ad az amerikai jogász számára, mint amit a magyar alkotmányjogászok annak meghatározásakor élveznek, hogy egy népszavazási indítvány közvetve vagy közvetlenül érint-e költségvetési kérdéseket.) Itt jegyzem meg, hogy az FSIA szabályaihoz elvileg hasonlít a magyar megoldás, amely nagyjából az amerikaival egy időben keletkezett. A nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. tvr. 62/C. §-a szerint „nem járhat el magyar bíróság vagy más hatóság... (c) külföldi állam vagy külföldi állami szerv elleni eljárásban, kivéve, ha a külföldi állam a mentességről kifejezetten lemondott, avagy ha az eljárás tárgyát a külföldi államnak vagy külföldi állami szervnek a 62/E. § (1) bekezdésében meghatározott *polgári jogviszonya* képezi...” A 62/E. § (1) bekezdése hét olyan esetet határoz meg, amikor magyar bíróság vagy más hatóság joghatósággal rendelkezik külföldi állam vagy külföldi állami szerv elleni eljárásra.

³⁸ Lásd például BROWER, CHARLES H.: Republic of Austria v. Altmann, 124 S.Ct. 2240 [case note]. *American Journal of International Law*, 2005. No. 1. 236–242.

Legyen bármilyen szerény is annak gazdasági jelentősége a világkereskedelem egészéhez képest, mindez vitathatatlanul *kereskedelmi* tevékenység, amelyet vagy az Egyesült Államokban fejtenek ki, vagy bárhol fejtik is ki, annak ott is *hatása* van. Ha azonban ez így van, akkor összességében valaki akár azt is mondhatná: az Altmann-ügyben hozott amerikai ítélet azt jelenti, hogy az Osztrák Nemzeti Galéria és így Ausztria tulajdonképpen „egy bögrén bukott meg”. Az ilyen értelmezés – bár nem idegen az amerikai jogi kultúrától (ahol például 1931-ben adócsalás miatt ültették le azt a chicagói gengsztert, akire nem tudták rábizonyítani a gyilkosságokat) – kétségtelenül különös végeredmény volna egy nagy jelentőségű ügyben.

4. Záró sorok

Az Altmann-ügyben hozott amerikai döntést azonban nem lehet egy ilyen hevenyészett s az esetre csak részben vonatkoztatható „bögrés metaforával” megmagyarázni – miközben kétségkívül érezzük, hogy az magyarázatot igényel. Hisz nem kevesebbről van szó, mint annak megállapításáról, hogy az Amerikai Egyesült Államok az adott ügyben joghatósággal rendelkezik az Osztrák Köztársaság, illetőleg annak egyik szerve felett, miközben ez utóbbi ennek ellenkezőjét állítja. Tekintettel a képek kulturális jelentőségére, társadalomlélektani és politikai szerepére,³⁹ valamint vagyoni értékére, a döntés meglehetősen nagy visszhangot váltott ki mind jogászai, mind laikus körökben.

A jogtudományi irodalom elsősorban a döntés indokolásával foglalkozott.⁴⁰ Egyesek felvetették, hogy az amerikai bíróság hivatkozhatott volna a szóban forgó jogszabály másik rendelkezésére is, ti. arra, hogy joghatósága az adott

³⁹ Az ügy „társadalomlélektani és politikai elemeire” csak utalni tudok itt. Azt értem rajta, hogy a jelentős műalkotások szerepet játszhatnak a csoportidentitás megteremtésében és alakításában, ideértve a nemzeti identitást is. E vonatkozásban fontos, hogy e képek megszületésének idején Gustav Klimt egy elismert „modernista” festő volt, akit az akkor már formálódó „osztrák nemzeti művészet” hívei nem sokra értékelték, és akinek törekvéseit ellenezték, talán le is nézték. Egy modern értékek iránt elkötelezett „zsidó nő” ezzel szemben már akkor nagyra tartotta és vele készíttette el a portréját. A XX. század folyamán aztán megváltoztak a dolgok: Klimt az *osztrák tradíció* részévé vált, akinek még a nemzeti identitás megteremtésében is fontos szerep jutott. Ám amikor ez visszavonhatatlanul megtörtént, néhány képét Ausztriából – az egykor osztrák, akkor amerikai állampolgár tulajdonos döntése nyomán – egy másik kontinensre vitték át, s egy olyan múzeumban állították ki, amit a Zsidó Világkongresszushoz kötődő milliomos finanszíroz, s amely fő profilja szerint a XX. század eleji osztrák és német festészetet mutatja be. Mindebből úgy tűnik, hogy az osztrákoknak is volt és van mit rendbe tenniük a kollektív emlékezet terén.

⁴⁰ Az érvelés komplex jellegét és bizonytalanságait részletesen elemzi például SETEAR, JOHN K.: A Forest with No Trees. The Supreme Court and International Law in the 2003-04 Term (October 4, 2004). *Virginia Law Review*, 2005. No. 3. 593–605.

esetben azon alapul: Ausztriában a *nemzetközi jog* megsértésével *tulajdont sajátítottak ki*. Ez azonban – túl azon, hogy még Ausztria és az Egyesült Államok kapcsolataira is kihatható volna – ugyanolyan problematikus, mint a *kereskedelmi tevékenység* érve. Hiszen – mondhatja valaki (amint mondták is) – nem Ausztria „vette el” jogtalanul a képeket, hanem Németország, s az is kérdés, vajon megsértette-e a nemzetközi jogot az osztrák állam azzal, hogy elhallgatta a tulajdonjog megállapítását lehetővé tévő tényeket. Születtek olyan vélemények is, főleg a döntés előtt,⁴¹ amelyek szerint Ausztria nem tett eleget minden nemzetközi jogi kötelezettségének, főleg azoknak, amelyeket az 1955. május 15-én aláírt ún. *osztrák államszerződésben* rögzítettek. Ebben ugyanis vállalta (26. cikkely), hogy minden olyan ügyben, amelyben valakinek 1938. március 13. után erőszakkal elvették tulajdonát, megsértették törvényes jogát és érdekét, illetve a tulajdonos származására vagy vallási hovatartozására tekintettel konfiskálták vagy ellenőrzés alá vonták javait, a szóban forgó javakat visszaszolgáltatja, s a jogokat helyreállítja. Bár érveltek ezzel, maga a döntés nem ezen alapult.

Bármelyik érvelési stratégiát is választotta volna azonban a bíróság, a meglehetősen hézagos, de legalábbis nagyon szűkszavú pozitív jog viszonyai között mindegyik érvelés sérülékeny lett volna. Ez arra utal, hogy az intuíciónk szerint *érdemben helyes* döntést mintegy „kifacsarták” a jog szövegéből, de nem jogi, hanem másféle megfontolásokból hozták, s mintegy utólag illesztették hozzá az indokolást és az érvelést.⁴² A külső szemlélő számára az ilyen érvelés ezért „ügyeskedésnek”, „jogászi szörszálhasogatásnak” vagy „fogalmak csűrésének-csavarásának” tűnik, függetlenül attól, hogy ügyvédek vagy bírók teszik-e. Az adott esetben azonban ennél többről volt szó. Arról, hogy ez a döntés is része volt egy nemzetközi kontextusba illeszkedő – egyesek talán így mondanák: globalizált – restitúciós jog megszületésének. Fogalmazhatunk úgy is: e jogterület kialakulásának egyik első sikeres és „zajos” lépése volt.⁴³ A

⁴¹ Lásd ezzel kapcsolatban RANDOL E. SCHOENBERG *Stolen by Austria* című írását (2000), amely a világhálón érhető el a <http://archives.financialservices.house.gov/banking/21000blo.shtml> címen.

⁴² A *legal reasoning* (jogi érvelés) mint tevékenység – a magyar jogi gondolkodástól eltérően (ahol az elsősorban a döntés igazolását szolgálja) – az angolszász gondolkodásban részben megelőzi, részben követi a döntést.

⁴³ Más nézőpontból, de hasonlóan értékeli az Altmann-ügyben hozott döntést Erik Jayme, aki azt ugyancsak a globalizálódó jog felé való elmozdulásként írja le a restitúció területén; lásd JAYME, ERIK: Human Rights and Restitution of Nazi-Confiscated Artworks from Public Museums. The Altmann Case as a Model for Uniform Rules? *Uniform Law Review (Revue de droit uniforme)*, 2006. No. 2. 393–398. A műtárgy-restitúció kérdéseiről általános áttekintésként lásd – egyebek mellett – O'DONNELL, THÉRÈSE: The Restitution of Holocaust Looted Art and Transitional Justice. The Perfect Storm or the Raft of the Medusa? *European Journal of International Law*, 2011. No. 1. 49–80.; SCHÖNENBERGER, BEAT: *The Restitution of Cultural Asset*. Bern, 2009, Stämpfli, és SCHNABEL, GUNNAR – TATZKOW, MONIKA: *Nazi Looted Art. Handbuch Kunstrestitution weltweit*. Berlin, 2007, Proprietas Verlag. Konkrét ügyeket mutat be BURRIS, DONALD S. – SCHOENBERG, E. RANDOL: Reflections on Litigating Holocaust Stolen Art Cases. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 2005. No. 4. 1041–1050. A magyar helyzetről – mely e tekintetben sem túl dicséretes – lásd SZESZLÉR TIBOR – KÖBÁNYAI JÁNOS: Estandolt zsidó műtárgyak nyomában. *Múlt és*

második világháborúval összefüggésben elrabolt és eltűntnek hitt, illetőleg köz- vagy magángyűjteményekbe került műkincsek visszaszolgáltatásával kapcsolatos jogi problémák a döntés idején már mintegy másfél évtizede – nemzetközileg is, a nemzeti jogrendszerekben is – megoldatlanok voltak. Az egyes országok maguk nem tudták megoldani e problémákat, arra viszont képesek voltak, hogy – a szuverenitásra, immunitásra vagy másra hivatkozva – sikerrel megakadályozzák a jogilag is kötelező államközi megoldásokat. Az Altmann-ügyben hozott döntés kimozdította a holtpontról a kérdés megoldására irányuló törekvéseket.

A szuverenitás – mint másutt jeleztem – az állam bizonyos fokú, bár konkrétan sosem meghatározott önállóságát jelenti, ami az elmúlt négy száz évben a nemzetközi integráció kontextusában folyamatosan, lépésről lépésre haladva szűkült, bár mindmáig nem szűnt meg teljesen.⁴⁴ Ha ezt elfogadjuk, akkor az Altmann-ügyből azt is láthatjuk, hogy e lépések nemcsak a gazdasági folyamatokhoz, például a globalizációhoz kapcsolódnak, hanem a nemzetközi konfliktusokhoz is, jelen esetben egy nemzetközi kulturális, humanitárius és tulajdonvédelmi válsághoz s az azokat kísérő erkölcsi és jogi problémák megoldásának parancsoló szükségéhez is.

Felhasznált irodalom

- ARATÓ ISTVÁN: *Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett*. Pécs, 1942, A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézetének Kiadványai, 29.
- BANKAS, ERNEST KWASI: *The State Immunity Controversy in International Law. Private Suits Against Sovereign States in Domestic Courts*. Berlin, 2005, Springer.
- BIANCHI, ANDREA: Immunity versus Human Right. The Pinochet Case. *European Journal of International Law*, 1999. No. 2. 237–277.

Jövő, 1998. 4. sz. 99–103.; BUZINKAY PÉTER: Gondolatok a magyar műtárgy-restitúcióról. Kísérletek elveszett kulturális örökségünk visszaszerzésére. In MARTIN JÓZSEF – SZECHENYI ÁGNES szerk.: *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Budapest, 2011, Corvina, 77–91.

⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy amíg a jogászai megközelítésben a szuverenitás – hasonlóan a jellegzetes jogi fogalmakhoz (például az érvényesség fogalmához) – „igen vagy nem”, „fekete vagy fehér” jellegű fogalom, addig a folyamatok dinamikáját is figyelő államelméleti megközelítésben mindig valamilyen mértékű, tehát történetileg lehet kisebb vagy nagyobb. Kérdés persze, hogy teljesen megszűnhet-e. Amíg a jogászai szemlélet szerint ez lehetetlen, vagyis nem szűnhet meg, legfeljebb szűkülhet, mert az az állam mint jogi intézmény része, addig egy államelméleti megközelítésben ez történetileg lehetséges.

- BORBÉLY BOGLÁRKA: A kölcsönzött kulturális javak különleges védelméről. *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeum egyesület online magazinja*, 2013. 02. 25. http://www.magyarmuzeumok.hu/targy/1074_a_kolcsonzott_kulturalis_javak_kulonleges_vedelmerol, 2015.05.20.
- BRABENEC, SUSAN E.: The Art of Determining Stolen Property. United States v. Portrait of Wally, a Painting by Egon Schiele. *University of Cincinnati Law Review*, 2001. Vol. 7. No. 1. 1369. skk.
- BRODY, REED – RATNER, MICHAEL eds.: *The Pinochet Papers. The Case of Augusto Pinochet Ugarte in Spain And Britain*. Hága, 2000, Kluwer Law International.
- BROWER, CHARLES H.: Republic of Austria v. Altmann, 124 S.Ct. 2240. *American Journal of International Law*, 2005. No. 1. 236–242.
- BURRIS, DONALD S. – SCHOENBERG, E. RANDOL: Reflections on Litigating Holocaust Stolen Art Cases. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 2005. No. 4. 1041–1050.
- BUZINKAY PÉTER: Gondolatok a magyar műtárgy-restitúcióról. Kísérletek elvesztett kulturális örökségünk visszaszerzésére. In MARTIN JÓZSEF – SZÉCHENYI ÁGNES szerk.: *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Budapest, 2011, Corvina, 77–91.
- JAYME, ERIK: Human Rights and Restitution of Nazi-Confiscated Artworks from Public Museums. The Altmann Case as a Model for Uniform Rules? *Uniform Law Review (Revue de droit uniforme)*, 2006. No. 2. 393–398.
- KECSKÉS LÁSZLÓ: Az állam mint jogalany a nemzetközi kollíziós magánjogban. In BURIÁN LÁSZLÓ – KECSKÉS LÁSZLÓ – VÖRÖS IMRE: *Magyar nemzetközi kollíziós magánjog. Európai kitekintéssel*. Budapest, 2005, Krim, 160–175.
- KREJCI, HEINZ: *Der Klimt-Streit. Fallen die in der Österreichischen Galerie Belvedere befindlichen Gemälde von Gustav Klimt aus dem Nachlass Ferdinand Bloch-Bauers unter das Restitutionsgesetz 1998?* Bécs, 2005, Verlag Österreich.
- KREJCI, HEINZ: Zum „Fall Klimt/Bloch-Bauer”. *Österreichische Juristen-Zeitung*, 2005. Nr. 43. 733. skk.
- LENKOVICS BARNABÁS: *Dologi jog*. Budapest, 2001, Eötvös József Könyvkiadó.
- LENKOVICS BARNABÁS: A tulajdonszerzés-módok eredeti, illetve származékos jellege. *Polgári jogi kodifikáció*, 2003. 3. sz. 14–29.
- MÁDL FERENC – VÉKÁS LAJOS: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó, 152–166.
- O’CONNOR, ANNE-MARIE: *The Lady in Gold. The extraordinary tale of Gustav Klimt’s masterpiece, Portrait of Adele Bloch-Bauer*. New York, 2012, Knopf.
- O’DONNELL, THÉRÈSE: The Restitution of Holocaust Looted Art and Transitional Justice. The Perfect Storm or the Raft of the Medusa? *European Journal of International Law*, 2011. No. 1. 49-80.
- RENOLD, CAROLINE – CHECHI, ALESSANDRO – LAURE BANDLE, ANNE – RENOLD, MARC-ANDRÉ: Case Six Klimt Paintings – Maria Altmann and Austria. *Platform ArThemis*, Art-Law Centre, University of Geneva. <http://unige.ch/art-adr>, 2015.05.20.
- SCHNABEL, GUNNAR – TATZKOW, MONIKA: *Nazi Looted Art. Handbuch Kunstrestitution weltweit*. Berlin, 2007, Proprietas Verlag.

- SCHOENBERG, RANDOL E.: *Stolen by Austria*. 2000, perelőkészítő irat. <http://archives.financialservices.house.gov/banking/21000blo.shtml>, 2015.05. 20.
- SCHÖNENBERGER, BEAT: *The Restitution of Cultural Assets*. Bern, 2009, Stämpfli,
- SETEAR, JOHN K.: A Forest with No Trees. The Supreme Court and International Law in the 2003-04 Term (October 4, 2004). *Virginia Law Review*, 2005. No. 3. 593-605.
- SZESZLÉR TIBOR – KÖBÁNYAI JÁNOS: Einstandolt zsidó műtárgyak nyomában. *Múlt és Jövő*, 1998. 4. sz. 99–103.
- Wafa, TIM: Foreign Sovereign Immunity in a Hyper-Globalized World. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1547442, 2015.05.20.
- WELSER, R. – RABL, CH.: *Der Fall Klimt*. Bécs, 2005, Manz'sche Verlag.
- WELSER, R.: Der Fall Klimt/Bloch-Bauer. *Österreichische Juristen-Zeitung*, 2005. Nr. 40. 689. skk.
- WOUDENBERG, NOUT VAN: *State Immunity and Cultural Objects on Loan*. Leiden, 2012, Martinus Nijhoff.
- ZANDER, MICHAEL: The Act of State Doctrine. *The American Journal of International Law*, 1959. No. 4. 826–852.

Felhasznált jogforrások

Törvények

1946. évi osztrák semmisségi törvény: Bundesgesetz vom 15. Mai 1946 über die Nichtigerklärung von Rechtsgeschäften und sonstigen Rechtshandlungen, die während der deutschen Besetzung Österreichs erfolgt sind. Megjelent: *Bundesgesetzblatt*, 1946. Nr. 34. 1. (1946. július 30.)
1976. évi amerikai törvény a külföldi államok mentességéről: United States Foreign Sovereign Immunities Act of 1976 (FSIA). 90 Stat. 2891 *Public Law* 94–583.
1998. évi 181. számú osztrák törvény a műtárgy-restitúcióról: Bundesgesetz über die Rückgabe von Kunstgegenständen aus den Österreichischen Bundesmuseen und Sammlungen. 4 December 1998 (ismertebb címe szerint *Restitutionsgesetz* vagy *Kunstrückgabegesetz*)

Precedensek és egyéb bírói döntések

Banco Nacional de Cuba v. Sabbatino, 376 U. S. 398 (1964)
The Schooner Exchange v. M'Faddon, 11 U. S. 116 (1812)
Underhill v. Hernandez, 168 U. S. 250 (1897)
Maria V. Altmann v. Republic of Austria, et al., 142 F. Supp. 2d 1187 (CD Cal. 2001).
Maria V. Altmann v. Republic of Austria, et al., 317 F. 3d 954 (9th Circle, 2002), as amended, 327 F. 3d 1246 (2003).
Republic of Austria et al v. Maria V. Altmann, 541 U. S. 677 (2004).
<http://bslaw.com/altmann/Klimt/award.pdf>, 2015.05.20.
<http://bslaw.com/altmann/Zuckerandl/Decisions/decision.pdf>, 2015.05.20.
United States District Court for the Northern District of Illinois Eastern Division: Victims of the Hungarian Holocaust v. Hungarian State Railways; 2010 (No. 10 C 868. (közismert tárgymeghatározással: chicagói MÁV-per)
Germany v. Italy: Greece intervening, Judgment (az olasz *Corte di Cassazione* [semmitőszék] 2008-as ítélete tárgyában) (2012. február 3.) *I.C.J. Reports*, 2012. 1031. 99.